

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ **Παρελθόν, παρόν και μέλλον**

Δημήτριος Γεώργας
Ομότιμος καθηγητής ψυχολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Οι αλλαγές στη δομή και τη λειτουργία της ελληνικής οικογένειας αποτελούν πια ένα γεγονός που κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει. Έχουν διαπιστωθεί από τον απλό πολίτη, από τις μελέτες των ειδικών της οικογένειας και από τα μέσα επικοινωνίας. Φαινόμενα, όπως αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών στις αστικές περιοχές, η υπογεννητικότητα, τα ναρκωτικά, η βία, τα διαζύγια, οι άγαμες μητέρες, η μοναξιά, η κατάθλιψη, η εγκληματικότητα κ. ά. έχουν οδηγήσει πολλούς να μιλούν για «κρίση της ελληνικής οικογένειας» και ορισμένοι, για τη διάλυσή της.

Το κεφάλαιο που ακολουθεί χωρίζεται σε τέσσερα μέρη: Το πρώτο μέρος, *Ορισμός και βασικά στοιχεία της οικογένειας* παρουσιάζει τις βασικές έννοιες της οικογένειας. Περιγράφει την σημαντική έννοια της προσαρμογής της οικογένειας στο οικολογικό πλαίσιο στο οποίο επιβιώνει ο άνθρωπος και, επίσης, της προσαρμογής της οικογένειας στο μεταβαλλόμενο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εκείνη ζει.

Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει την *οικολογική ανάλυση της ελληνικής οικογένειας*, με βάση τη οικολογική και κοινωνική θεωρία.

Το τρίτο μέρος, *«Κατά πόσο έχει αλλάξει η ελληνική οικογένεια;»* παρουσιάζει ερευνητικά δεδομένα για την ελληνική οικογένεια, δηλαδή, δημογραφικά στοιχεία για την οικογένεια, ευρήματα για τις οικογενειακές αξίες και τα οικογενειακά δίκτυα.

Το τέταρτο μέρος, *Ομοιότητες και διαφορές της ελληνικής οικογένειας με τις οικογένειες άλλων χωρών* παρουσιάζει συγκριτικά ευρήματα για την οικογένεια άλλων χωρών.

ΒΑΣΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Ορισμοί της οικογένειας

Ένας ορισμός της οικογένειας, ο οποίος ήταν αποδεκτός για δεκαετίες ήταν ο εξής: «Η οικογένεια αποτελεί μία κοινωνική ομάδα, της οποίας τα μέλη κατοικούν στον ίδιο χώρο, έχουν οικονομική συνεργασία και επιδιώκουν την αναπαραγωγή». Ένας πολύ νεότερος ορισμός της οικογένειας είναι: «η οικογένεια είναι μία σχετικά μικρή ομάδα συγγενών ή προσώπων με συγγενική σχέση που συγκατοικούν, η οποία αποτελείται από ένα τουλάχιστον ενήλικο άτομο και ένα εξαρτώμενο ανήλικο άτομο. Η ομάδα αυτή έχει ως κοινωνική αποστολή της την αναπαραγωγή, την κοινωνικοποίηση και ανατροφή των παιδιών, την αγάπη και τη συντροφιά μεταξύ των μελών, τον έλεγχο των ερωτικών σχέσεων και την οικονομική συνεργασία». Ο δεύτερος ορισμός διαφέρει από τον πρώτο στα παρακάτω βασικά σημεία: αντικατοπτρίζει τις αλλαγές του κοινωνικού ρόλου της γυναίκας στο σπίτι και στην εργασία καθώς και τη σύγχρονη κατάσταση της οικογένειας στη βόρεια Ευρώπη και βόρεια Αμερική. Σύμφωνα με τον δεύτερο ορισμό, ένας γονιός και το παιδί επαρκούν για τον ελάχιστο αριθμό των μελών της οικογένειας. Επίσης, οι δύο γονείς δεν είναι απαραίτητο να είναι παντρεμένοι.

Δομή και λειτουργία της οικογένειας

Δύο έννοιες έχουν σημασία στη μελέτη της οικογένειας: η *δομή* και η *λειτουργία* της οικογένειας. Η *δομή* της οικογένειας ορίζεται ως ο αριθμός των μελών της οικογένειας, καθώς και η σύνθεση των ρόλων και των θέσεων των μελών της, όπως ο πατέρας, η μητέρα, ο γιος, η κόρη, οι παππούδες, οι θείοι, και οι άλλοι συγγενείς.

Η *λειτουργία* της οικογένειας ορίζεται ως το σύνολο των τρόπων με τους οποίους η οικογένεια ικανοποιεί τις φυσικές και ψυχολογικές ανάγκες των μελών, ώστε να εξασφαλίζει τη βιολογική και την ψυχολογική και κοινωνική επιβίωσή της. Λειτουργίες της οικογένειας είναι η εξασφάλιση τροφής και στέγης, η επικοινωνία με φιλικά πρόσωπα, οι σχέσεις με την πατρική οικογένεια και άλλους συγγενείς, η αποδοχή και αναγνώριση από το κοινωνικό περίγυρο κ.ά.

Οικογενειακά σχήματα

Υπάρχουν διάφορα οικογενειακά σχήματα στις χώρες σε όλο τον κόσμο. Οι κοινωνιολόγοι και οι πολιτισμικοί ανθρωπολόγοι έχουν ταξινομήσει τα οικογενειακά σχήματα ως εξής.

Η *πυρηνική* ή *συζυγική* οικογένεια περιλαμβάνει τον πατέρα, την μητέρα και τα παιδιά τους. Η πυρηνική οικογένεια, μπορεί να μένει σε χωριστό σπίτι ή κοντά στους συγγενείς, ή μακριά σε άλλη πόλη ή άλλη χώρα, όπως συμβαίνει με μετανάστες. Η πυρηνική οικογένεια, ωστόσο, θεωρηθείται ότι είναι ο 'πυρήνας' κάθε εκτεταμένης οικογένειας.

Η *εκτεταμένη* οικογένεια περιλαμβάνει τρεις ή περισσότερες γενιές συγγενών που συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς καταγωγής, π.χ. από τους δύο ή τον ένα γονέα, τα άγαμα και τα παντρεμένα παιδιά και τους εγγονούς, τους θείους και θείες, τα ξαδέλφια, τους ανηψιούς, τους πεθερούς, και τους άλλους συγγενείς που θεωρούνται μέλη της οικογένειας.

Η *πολυγαμική* οικογένεια είναι μορφή της εκτεταμένης οικογένειας. Αποτελείται από πολλαπλές και παράλληλες έγκυρες γενετήσιες ενώσεις ενός των συζύγων και από τα τέκνα που προέρχονται από τις ενώσεις αυτές. Οι πολυγαμικές οικογένειες έχουν κατά κανόνα την μορφή της *πολυγνίας*, δηλαδή, ένας πατέρας και παραπάνω από μία μητέρα και τα παιδιά τους. Οι Μουσουλμανικές χώρες και, επίσης, πολλές Αφρικανικές χώρες έχουν το θεσμό της πολυγαμικής οικογένειας. Υπάρχει, επίσης, ο θεσμός της *πολυανδρικής* οικογένειας, ο οποίος παρουσιάζεται μόνον σε ελάχιστες κοινωνίες, π.χ., στο Θιβέτ. Στις οικογένειες αυτές, η σύζυγος συνήθως είναι παντρεμένη και με τα αδέλφια του συζύγου της.

Η *μονογονεϊκή* οικογένεια απαρτίζεται συνήθως από την άγαμη, χήρα ή διαζευγμένη μητέρα και τα παιδιά της, αλλά, επίσης, από τον άγαμο, χήρο ή διαζευγμένο πατέρα.

Ένα άλλο στοιχείο που αφορά την οικογένεια είναι ποιος γονέας έχει την νόμιμη εξουσία, δηλαδή, ποιός είναι ο αρχηγός της οικογένειας, ποιός παίρνει τις αποφάσεις για την οικογένεια, ποιός έχει στα χέρια του τα οικονομικά της οικογένειας. Η *πατριαρχική* αναφέρεται στη κοινωνική δύναμη του πατέρα. Η μεγάλη πλειονότητα των εκτεταμένων οικογενειών σε όλο τον κόσμο είναι πατριαρχικές οικογένειες, όπου ο αρχηγός, και φορέας της εξουσίας είναι ο πατέρας.

Η *μητριαρχική* οικογένεια, όπου η μητέρα είναι αρχηγός και κατέχει την εξουσία, σπανίζει.

Προσαρμογή της οικογένειας στο οικολογικό πλαίσιο

Μία σημαντική προσφορά της πολιτισμικής ανθρωπολογίας είναι πώς η οικογένεια προσαρμόζεται στα οικολογικά και κοινωνικά στοιχεία του περιβάλλοντα που ζει. Τα οικολογικά και τα κοινωνικά στοιχεία καθορίζουν τα σχήματα της οικογένειας σε χώρες και φυλές σε όλο τον πλανήτη.

Για να κατανοηθούν οι σχέσεις ανάμεσα σε οικολογικές συνθήκες, το σχήμα της οικογένειας και τις ψυχολογικές ιδιότητες του ατόμου, περιγράφουμε το *οικολογικό-κοινωνικό μοντέλο*. Το οικολογικό-κοινωνικό μοντέλο συνδέει στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος με κοινωνικούς θεσμούς, με δεσμούς με πρόσωπα και ομάδες στη μικρή κοινότητα, με συγκεκριμένα οικογενειακά σχήματα και, τέλος, με ψυχολογικές ιδιότητες.

Το *οικολογικό* πλαίσιο περιλαμβάνει στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, όπως οι κλιματολογικές και γεωγραφικές συνθήκες, χωροταξικά στοιχεία της πόλης, κτλ. Το κεντρικό θεώρημα του οικολογικού πλαισίου είναι ότι το άτομο προσαρμόζεται στο φυσικό του περιβάλλον με μορφές που ανταποκρίνονται στις βιολογικές, πολιτισμικές και ψυχολογικές ανάγκες του. Τα κλιματολογικά και γεωγραφικά στοιχεία προσδιορίζουν τους τρόπους επιβίωσής του. Άνθρωποι που ζούν σε πεδιάδες με καλλιεργήσιμη γη γίνονται αγρότες για να επιβιώσουν ή εκτρέφουν ζώα, όπως μοσχάρια, γουρούνια, κότες, κατσίκια. Οι άνθρωποι που ζουν σε περιβάλλοντα όπου η γη δεν είναι καλλιεργήσιμη, π.χ., στις παγωμένες πολικές περιοχές, στο δάσος με πυκνή βλάστηση δέντρων, στην έρημο, γίνονται κυνηγοί για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Η θάλασσα και οι λίμνες προσφέρουν ψάρια, οι ορεινές περιοχές προσφέρουν εδάφη για την καλλιέργεια ορισμένων δέντρων και την εκτροφή κατσικιών.

Το κοινωνικό-πολιτιστικό πλαίσιο αναφέρεται στην οικονομική οργάνωση της κοινωνίας (αλιευτική, αγροτική, συλλεκτική, θηρευτική, βιομηχανική) και στους θεσμούς της κοινωνίας (το πολιτικό σύστημα με το νομικό καθεστώς, το εκπαιδευτικό σύστημα, τη θρησκεία και, επίσης, τα μέσα επικοινωνίας, π.χ. τη γλώσσα, την τηλεόραση, το γραπτό λόγο).

Οι δεσμοί με άτομα και ομάδες στη μικρή κοινότητα αναφέρονται στην ποσότητα και την ποιότητα των σχέσεων με ομάδες και πρόσωπα στη μικρή κοινότητα, όπως η οικογένεια, οι συγγενείς, οι γείτονες, οι καταστηματαρχές, οι δάσκαλοι κλπ.

Η οικογένεια αποτελεί το τέταρτο στοιχείο του μοντέλου.

Το πέμπτο στοιχείο είναι το άτομο, δηλαδή *ψυχολογικές ιδιότητες*, π.χ., ο εαυτός, οι στάσεις, οι αξίες, η προσωπικότητα, οι γνωστικές διεργασίες, κ.ά.

Μελέτες πολιτισμικών ανθρωπολόγων σε πολλές κοινωνίες ανά τον κόσμο έχουν δείξει ότι υπάρχουν σχέσεις ανάμεσα στον τρόπο προσαρμογής του ανθρώπου στις οικολογικές συνθήκες και το σχήμα της οικογένειας που είναι λειτουργικό για την επιβίωση και, επίσης, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και τις αξίες.

Οι έρευνες για τις σχέσεις ανάμεσα στον τρόπο επιβίωσης και στα σχήματα οικογένειας έχουν δείξει ότι, η πυρηνική οικογένεια συνδέεται με μικρές θηρευτικές κοινωνίες, με ορισμένα είδη κτηνοτρόφων και με τους κατοίκους σε μεγάλες πόλεις, ενώ η εκτεταμένη οικογένεια συνδέεται κυρίως με αγροτικές κοινωνίες. Σε θηρευτικές κοινωνίες, οι κυνηγοί μετακινούνται συνεχώς αναζητώντας το θήραμα στο πυκνό δάσος ή στις απέραντες πολιτικές πεδιάδες. Το σχήμα της οικογένειας που είναι λειτουργικό για την συνεχή μετακίνηση από τόπο σε τόπο είναι η πυρηνική οικογένεια, δηλαδή, μια οικογένεια με λίγα άτομα. Αντίθετα, οι αγροτικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από μόνιμα αγροκτήματα και σπίτια και από την ανάγκη πολλών μελών της οικογένειας για την καλλιέργεια της γης. Οι εκτεταμένες αγροτικές οικογένειες έχουν συνήθως πολλά παιδιά, και σε πολλές χώρες είναι πολυγαμικές οικογένειες, δηλαδή, με έναν πατέρα και παραπάνω από μία μητέρα. Οι αλληλοβοήθεια όλων των μελών της οικογένειας και, επίσης, των συγγενών, για την συγκομιδή είναι απαραίτητη σε αγροτικές κοινωνίες.

Έχει βρεθεί, επίσης, ότι υπάρχουν σχέσεις ανάμεσα στα μέσα επιβίωσης, τον τρόπο που η οικογένεια μεγαλώνει τα παιδιά της, και ψυχολογικές αξίες. Σε αγροτικές κοινωνίες η κοινωνικοποίηση των παιδιών της εκτεταμένης οικογένειας τονίζει αξίες όπως η *συμμόρφωση*, η *υπακοή* και η *υπευθυνότητα*. Αντίθετα, σε θηρευτικές κοινωνίες, οι πυρηνικές οικογένειες των κυνηγών μεγαλώνουν τα παιδιά τους με αξίες όπως, η *επιτυχία*, η *αυτονομία-ανεξαρτησία* και η *αυτάρκεια*.

Οι ρόλοι του άνδρα και τις γυναίκας διαφέρουν σε πολλές χώρες. Οι άνδρες έχουν περισσότερη κοινωνική δύναμη, υψηλότερη κοινωνική θέση και περισσότερη προσωπική ελευθερία και ανεξαρτησία από ό,τι οι γυναίκες. Ο πατέρας είναι συνήθως ο επικεφαλής της οικογένειας, εκείνος που χειρίζεται τα οικονομικά της οικογένειας. Η μητέρα, π.χ. ελέγχει τη δική της εργασία μέσα στην οικογένεια, ελέγχει την τροφή της οικογένειας, έχει τη συμπαράσταση των παιδιών ή των συγγενών της σε θέματα έντονης διαφωνίας με τον πατέρα. Από την άλλη μεριά, ο άνδρας έχει περισσότερη κοινωνική δύναμη σε νομικά ζητήματα και σε πολιτικά και σε θρησκευτικά ζητήματα. Ο άνδρας μπορεί να έχει περισσότερες από μία σύζυγο ή σύντροφο, έχει περισσότερη ελευθερία στην επιλογή της μέλλουσας συζύγου και συνήθως κατοικεί κοντά στους συγγενείς του. Η γυναίκα είναι περισσότερο κοινωνικά απομονωμένη, πρέπει να αποδεχθεί τις άλλες συντρόφους του συζύγου της, γίνεται αντικείμενο μομφής σε περίπτωση που μένει άτεκνη, και πρέπει να υποτάσσεται στον άνδρα σε κοινωνικές εκδηλώσεις και εμφανίσεις.

ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Δεύτερος σκοπός του κεφαλαίου είναι η περιγραφή της δομής και λειτουργίας της παραδοσιακής ελληνικής οικογένειας, η ανάλυση του μετασχηματισμού της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας και οι επιπτώσεις των κοινωνικών αλλαγών σε ορισμένες ψυχολογικές μεταβλητές. Το οικολογικό-κοινωνικό μοντέλο έχει χρησιμοποιηθεί σε προσπάθεια ανάλυσης της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής οικογένειας. Ο τύπος της ελληνικής παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας ήταν η πατριαρχική-εκτεταμένη, όπως την έχουν περιγράψει πολλοί Έλληνες και αλλοδαποί κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι, ψυχολόγοι, ψυχίατροι, κ.ά., η οποία χαρακτηρίζεται από την αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων των μελών της.

Θα αναλύσουμε τα οικολογικά-κοινωνικά στοιχεία της Ελλάδας με βάση το μοντέλο αυτό. Για να καταλάβουμε περισσότερα πράγματα για τη σημερινή ελληνική οικογένεια, θα αναφερθούμε στην ιστορία της Ελλάδας και του ελληνισμού ώστε να γίνει πιο κατανοητό πώς τα διάφορα ιστορικά γεγονότα επηρέασαν τις κοινωνικές αλλαγές, τους κοινωνικούς θεσμούς, την οργάνωση της κοινωνίας, τους θεσμούς μέσα στην κοινότητα και τη μορφή της ελληνικής οικογένειας.

Οικολογικά-κοινωνικά στοιχεία

Οικολογικά στοιχεία

Η γεωγραφική διαμόρφωση της Ελλάδας (τα βουνά, τα πολλά σκορπισμένα νησιά και οι ελάχιστες πεδιάδες) δημιουργούν ένα διαφοροποιημένο τοπίο με μικρά χωριά στα βουνά της ηπειρωτικής Ελλάδας και των νησιών και με πόλεις στα πεδινά, στις παραθαλάσσιες περιοχές και στα μεγάλα νησιά. Τόσο οι απότομες πλαγιές των βουνών όσο και οι αποστάσεις μεταξύ των νησιών συντείνουν στην απομόνωσή τους και στη δυσκολία επικοινωνίας μεταξύ των οικισμών. Αν και η απόσταση σε χιλιόμετρα μεταξύ δύο χωριών σε αντίθετες πλευρές κάποιου βουνού μπορεί να ήταν μικρή, τα στοιχεία της φύσης ήταν τόσο απαγορευτικά, ώστε να αποκλείουν ή να δυσκολεύουν την επικοινωνία μεταξύ των μελών τους. Στη μακρά ιστορία της Ελλάδας, οι αλληλεπάλληλες ληστρικές επιδρομές, οι αυθαιρεσίες, οι βιαιότητες, το παιδομάζωμα από τους Τούρκους κατακτητές στις πεδινές περιοχές είχαν ως αποτέλεσμα την ερήμωση των χωριών αυτών και την καταφυγή στα ορεινά χωριά, τα οποία λόγω της φυσικής απομόνωσής τους προστάτευαν τους κατοίκους. Ένα αποτέλεσμα ήταν, όπως περιγράφουν αρκετοί περιηγητές της εποχής και σύγχρονοι ιστορικοί, η διαφοροποίηση της προσωπικότητας των ελεύθερων κατοίκων των ορεινών περιοχών από τους εκτιθέμενους σε υπόδουλους κατοίκους των πεδινών περιοχών.

Ο Σφυρόερας περιγράφει την κατάσταση ως εξής. *Μπροστά στην απειλή της σφαγής ή της αιχμαλωσίας οι πληθυσμοί πεδινών οικισμών ή και μεμονωμένα άτομα έπαιρναν το δρόμο που οδηγούσε μακριά από την ταπείνωση και τον εξευτελισμό...Στους οικισμούς αυτούς διαμορφώθηκε μια ζωή καινούργια που την πορεία της ρύθμιζε όχι μόνο ο άνθρωπος αλλά και η φύση...Για την επιβίωση χρειαζόταν σκληρός αγώνας, που είχε ως συνέπεια τόσο την ανάπτυξη σωματικών και πνευματικών ικανοτήτων όσο και τη δημιουργία μιας νοοτροπίας και μιας ψυχосύνθεσης διαφορετικής. Μέσα στα πλαίσια της καινούργιας ζωής οι οικογένειες και τα άτομα ξαναγυρίζουν στις αρχέγονες πηγές ζωής, στην κτηνοτροφία και στη γεωργία...στους ορεινούς πληθυσμούς δημιουργείται και η ψυχосύνθεση του ανάρτη, του ανυπότακτου, που αρνείται να συμβιβαστεί με την εξουσία και καταφεύγει για την ηθική του ικανοποίηση και για την επιβίωσή του, στην αρπαγή.¹*

Άλλοι περιηγητές της εποχής περιγράφουν τους κατοίκους των πεδινών περιοχών ως «βαριοί, υποταγμένοι και ανίκανοι να πάρουν πρωτοβουλίες» και τους ορεινούς και νησιώτες ως «ζωντανοί, επαναστατημένοι, ευμετάβλητοι, δεκτικοί κάθε αλλαγής που θα μπορούσε να καλυτερέψει την τύχη τους». Ο Βακαλόπουλος² αναφέρεται στην παροιμία «ο κάμπος βγάζει άλογα και τα βουνά λεβέντες». Και επίσης, *Οι Πελοποννήσιοι, με τη μακριά επαναστατική τους παράδοση...παρουσιάζονται...με μεγαλύτερη πείρα ζωής, με συνείδηση υπεροχής και με πεποίθηση στις δικές τους δυνάμεις. Επαινούνται...για την εργατικότητα και την ευφυΐα τους, αλλά κατακρίνονται για την αστάθεια, την ευλυγισία, την πονηριά...τις μηχανορραφίες, τη μνησικακία και την τάση τους να σχηματίζουν φατρίες».*

Το κοινωνικό-πολιτιστικό πλαίσιο

Οικονομικά στοιχεία

Οι οικολογικές συνθήκες της Ελλάδας ευνοούν την καλλιέργεια της γης στα πεδινά. Η δένδροκομία και η αμπελοφυτεία χαρακτηρίζουν τα ορεινά. Η κτηνοτροφία είναι επίσης μια κύρια απασχόληση στα ορεινά και στα πεδινά, είτε σε συνδυασμό με την καλλιέργεια της γης, όπως

¹ Βλέπε Σφυρόερας, Β. (1975). Σώματα αντιστάσεως του ελληνισμού. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*. Τομ. ΙΑ' Αθήνα. Εκδοτική Αθηνών. σελ. 146.

² Βλέπε Βακαλόπουλος, Α. Ε. (1980). *Ιστορία του νέου ελληνισμού*. Τομ. Ε', Θεσσαλονίκη, σελ. 304.

συμβαίνει σε μια μόνιμη κοινότητα, ή χωρίς καλλιέργεια της, όπως σε νομάδες Βλάχων. Ο κύριος τρόπος επιβίωσης στα νησιά και στα παραθαλάσσια χωριά ήταν η αλιεία και η εμπορική ναυτιλία.

Οι περισσότερες πόλεις στα πεδινά χαρακτηρίζονταν ως αγροτικές. Κατά το τέλος του 18^{ου} αιώνα, ωστόσο, αναπτύχθηκε σε αρκετές πόλεις μια δραστήρια εμπορική και βιοτεχνική οικονομία. Στα Αμπελάκια αναπτύχθηκε ένα πρωτότυπο είδος παραγωγικού συνεταιρισμού κατανάλωσης, συνεταιρισμού εργασίας και κεφαλαίου με ευρείες βάσεις, όπου εργάζονταν 4.000 περίπου άτομα σε 24 νηματοβαφεία.

Αναπτύχθηκε σε διάφορα νησιά και σε παραθαλάσσιες περιοχές η εμπορική ναυτιλία, π.χ. Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά, Γαλαξείδι, Χίο, Νάξο, Πάτμο, Μύκονο, Σύρο, με συναλλαγές με όλες τις χώρες της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας σε μια εποχή που ο γαλλικός εμπορικός στόλος αναγκάστηκε να αποσυρθεί από την ανατολική Μεσόγειο. Σε πεδινές και παραθαλάσσιες πόλεις, π.χ., στη Θεσσαλονίκη και τη Λάρισα λειτουργούσε το εμπόριο και πολλές βιοτεχνίες. Οι δε συντεχνίες αποτελούσαν μια ισχυρή κοινωνική ομάδα με εκπροσώπους στις κοινοτικές επιτροπές. Αυτές οι μορφές παραγωγικής απασχόλησης χαρακτηρίζουν την ελληνική οικονομία κατά το τέλος της Τουρκοκρατίας.

Η αλλαγή τρόπου επιβίωσης στη σύγχρονη Ελλάδα - το οικονομικό στοιχείο του οικολογικού-κοινωνικού μοντέλου - είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της παραδοσιακής απασχόλησης του Έλληνα στη γεωργία, στην αλιεία και σε μικρές βιοτεχνίες και, αντίστροφα, την αύξηση, κυρίως σε αστικές περιοχές, της απασχόλησης στη βιομηχανία, σε μεγάλες επιχειρήσεις, στο δημόσιο, στον τουρισμό και γενικότερα στην προσφορά υπηρεσιών. Οι αλλαγές στον τρόπο επιβίωσης είχαν επιπτώσεις και σε άλλες παραμέτρους του μοντέλου.

Το πολίτευμα

Τα οικολογικά στοιχεία της Ελλάδας, τα βουνά, τα νησιά, σχηματίζουν μικρές κοινότητες οι οποίες, λόγω των φυσικών συνθηκών, είναι απομονωμένες. Τόσο η γεωγραφική απομόνωση όσο και οι δυσκολίες επικοινωνίας μεταξύ των κοινοτήτων δημιούργησαν συνθήκες αυτονομίας και ανεξαρτησίας των κοινοτήτων. Οι συνέπειες της αυτονομίας των πόλεων και των μικρών κοινοτήτων και η προσπάθεια υποβολής της κυριαρχίας μιας μεγαλύτερης δύναμης ή κεντρικής εξουσίας στις πόλεις και κοινότητες κατά την ιστορία του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα μέχρι και τη σημερινή εποχή είναι γνωστή σε όλους.

Η διοίκηση κατά τη βυζαντινή εποχή, πριν από 1,500 χρόνια, χαρακτηριζόταν από μια διττή κοινωνική δομή. Από τη μια μεριά οι αγρότες στην ύπαιθρο ήταν οργανωμένοι σε ένα οικογενειακό και κοινοτικό σύστημα και από την άλλη υπήρχε η κεντρική διοίκηση στις πόλεις. Με την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η γη περιήλθε στην οθωμανική αυτοκρατορία. Οι αγρότες καλλιεργούσαν μικρά οικογενειακά χωράφια τα οποία περνούσαν από γενιά σε γενιά χωρίς, ωστόσο, να μπορούν να πουληθούν. Το γεγονός ότι ο φόρος που επιβαλλόταν στις αγροτικές περιοχές, τουλάχιστον από την πρώτη βυζαντινή περίοδο του Διοκλητιανού, χρεωνόταν στην κοινότητα, η οποία ήταν αλληλεγγύως υπεύθυνη για την καταβολή των φόρων που αντιστοιχούσαν στο συνολικό αριθμό των οικογενειών της περιοχής, ενδέχεται να εξηγείται από τη δυσκολία ελέγχου από την κεντρική εξουσία, επειδή οι κοινότητες ήταν σε δυσδιάβατες περιοχές. Μια συνέπεια της συλλογικής ευθύνης της κοινότητας για την πληρωμή των φόρων ήταν σαφώς η καλλιέργεια της συλλογικής αντιμετώπισης προβλημάτων και επίσης, η ανάπτυξη έντονης δυσπιστίας για τις προθέσεις και αποφάσεις κάθε κεντρικής κυβέρνησης ή εξουσίας.

Είναι φανερό ότι τα οικολογικά στοιχεία της Ελλάδος δυσκόλεψαν τον απόλυτο έλεγχο των μικρών κοινοτήτων από μια κεντρική εξουσία. Επομένως, η υιοθέτηση του θεσμού της κοινοτικής ευθύνης για την καταβολή των φόρων από την Οθωμανική αυτοκρατορία μάλλον επεκτείνεται αναγκαστικά και σε άλλους θεσμούς. Ένας σημαντικός θεσμός ήταν η μερικώς αυτόνομη κοινοτική αυτοδιοίκηση με την εκλογή των δημογερόντων οι οποίοι εξέλεξαν τον προεστό και εκπροσωπούσαν την κοινότητα στις σχέσεις με την τουρκική εξουσία. Τα ονόματα των κοινοτικών αρχόντων ποικίλουν από περιοχή σε περιοχή, π.χ. πρωτόγεροι, γέροντες, προεστοί, προεστώτες, επίτροποι, κοτσαμπάσηδες και καπετάνιοι. Από τις κυριότερες ευθύνες των δημογερόντων ήταν η εκτίμηση της φορολογικής συμμετοχής της κάθε οικογένειας της κοινότητας, η κατανομή των φορολογικών βαρών, αγγαριών, καταλυμάτων, τροφοδοσιών, μέχρι και η είσπραξη των φόρων και η παράδοση τους στις αρχές. Επίσης, δάνειζαν στο όνομα της κοινότητας όποιον δεν μπορούσε να εκπληρώσει τις

φορολογικές του υποχρεώσεις, δίκαιαν και εξωμάλυναν διαφορές μεταξύ συμπολιτών και επέβαλλαν μικρές τιμωρίες. Καλούσαν γενικές συνελεύσεις των κατοίκων, αποφάσιζαν για τους αγροφύλακες, πολιτοφύλακες, εκκλησιαστικούς επιτρόπους, δασκάλους κ.ά. Μετά το 1828 η ιδιοκτησία της γης πέρασε στο ελληνικό κράτος η οποία ενοικιάζει τη γη στους αγρότες, οι οποίοι πλήρωναν φόρους με κάποιο ποσοστό της παραγωγής τους.

Με τις κοινωνικές μεταβολές και την σταδιακή εκβιομηχάνιση της χώρας στο 20^ο αιώνα, η εξουσία της κεντρικής κυβέρνησης αυξάνεται και ελέγχει όλες τις διαστάσεις της κοινωνικής ζωής των πολιτών και η αυτονομία των κοινοτήτων μειώνεται ριζικά. Παραμένει, ωστόσο, η επιρροή των οικογενειών, όπως περιγράφεται παρακάτω, σε πολλές δραστηριότητες της κοινότητας.

Η εκπαίδευση

Η εκπαίδευση των παιδιών σε αγροτικές, αλιευτικές κοινότητες, όπως στις απομονωμένες ελληνικές κοινότητες στο παρελθόν, έχει τη μορφή της ανατροφής και της γενικότερης διαπαιδαγώγησης από τους γονείς και άλλα μέλη της οικογένειας σε ό, τι αφορά τους ρόλους των γονέων, τους τρόπους επιβίωσης, τις εργασίες του σπιτιού, τους καλούς τρόπους συμπεριφοράς, τις αξίες, κτλ. Οι ρόλοι ποικίλουν αντίστοιχα με το φύλο και την ηλικία του παιδιού. Τα αγόρια μαθαίνουν από τον πατέρα, π.χ., τους τρόπους καλλιέργειας της γης και του ψαρέματος και τα κορίτσια μαθαίνουν από τη μητέρα να μαγειρεύουν και να ασχολούνται με το νοικοκυριό. Στις περισσότερες απομακρυσμένες ελληνικές κοινότητες κατά την Τουρκοκρατία, οι κάτοικοι «δεν ήξεραν γράμματα».

Από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα χρονολογείται η σύσταση των ελληνικών σχολείων, κυρίως στις πόλεις, όπως στο Καρπενήσι, στα Ιωάννινα και στην Αθήνα. Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, αρχίζει σταδιακά να αναπτύσσεται ένα εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο, όμως, περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στα αγόρια.

Στη σημερινή εποχή, το εκπαιδευτικό σύστημα είναι σύγχρονο και ανοιχτό σε όλους και περιλαμβάνει και τα παιδιά των μεταναστών.

Η θρησκεία

Ο σημαντικότερος θεσμός κατά την Τουρκοκρατία, που κατόρθωσε να διατηρήσει την ελληνική ταυτότητα και γλώσσα και να μεταβιβάσει την πολιτισμική παράδοση του ελληνικού έθνους, ήταν η Ορθόδοξη Εκκλησία. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, η οθωμανική αυτοκρατορία επέτρεψε υπό όρους την λειτουργία της Ορθόδοξης Χριστιανικής εκκλησίας. Η ανάπτυξη της ελληνικής εθνικής ταυτότητας κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας αποδίδεται στο σημαντικό ρόλο της εκκλησίας που αποτέλεσε τον μόνο σταθερό παράγοντα για τη διατήρηση της παράδοσης του ελληνισμού. Η θέση του κλήρου ως διαιτητή στην κοινότητα ήταν η μόνη κοινώς αποδεκτή και σεβαστή παράμετρος για ένα ηθικό ρόλο στα κοινά.

Στην αρχή του 20^{ου} αιώνα, ο κοινωνιολόγος Μαξ Βέμπερ πραγματεύθηκε τη συνάρτηση της θρησκείας με τους άλλους κοινωνικούς θεσμούς. Οι βασικές υποθέσεις της θεωρίας του ήταν ότι η θρησκεία ενός κράτους είναι συνδεδεμένη με τους υπόλοιπους κοινωνικούς θεσμούς, όπως το δίκαιο, ο καταμερισμός της εργασίας, το πολιτικό σύστημα, η εκπαίδευση, η επιστήμη, η οικονομική απασχόληση και, επίσης, με την κοινωνική συμπεριφορά.

Πιο πρόσφατα, ο πολιτικός επιστήμονας Χάντινγκτον, επηρεασμένος από τη θεωρία του Βέμπερ, υποστηρίζει ότι μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης οι θρησκευτικές αξίες έχουν αντικαταστήσει τις ιδεολογικές διαφορές ανάμεσα σε πολιτισμούς, δηλαδή, ο Χριστιανισμός, ο Ινδουϊσμός, το Ισλάμ, η Ορθοδοξία. Παρόλο που η θεωρία του έχει επικριθεί διότι η έννοια του πολιτισμού που χρησιμοποιεί είναι πολύ γενική, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι πολλές συγκρούσεις ανάμεσα σε χώρες και οι εμφύλιοι πόλεμοι τα τελευταία χρόνια έχουν τις ρίζες τους στις διαφορετικές πολιτιστικές αξίες –κυρίως τη θρησκεία– ανάμεσα σε εθνότητες. Οι έννοιες, δηλαδή, της εθνικής ταυτότητας και των πολιτιστικών αξιών, κυρίως των θρησκευτικών, έχουν αναβιώσει σε πολλές χώρες.

Δεσμοί με πρόσωπα στην κοινότητα

Η σημαντικότερη διαφορά ανάμεσα στους κοινωνικούς θεσμούς και τους δεσμούς με πρόσωπα στην κοινότητα είναι ο ανθρώπινος παράγοντας, δηλαδή, η επικοινωνία με πρόσωπα στο κοινωνικό περίγυρο. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, οι οικολογικές συνθήκες της Ελλάδας κατά την Τουρκοκρατία, αλλά και σε άλλες εποχές, αποτέλεσαν απαγορευτικά στοιχεία για τον έλεγχο όλων των μικρών και απομονωμένων χωριών. Η κεντρική εξουσία ήταν μάλλον αναγκασμένη να επιτρέψει κάποιο επίπεδο αυτονομίας στα χωριά αυτά με αντάλλαγμα την συλλογή και την πληρωμή των φόρων από τους δημογέροντες. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι πόλεις στα πεδινά ελέγχονταν πιο εύκολα και δεν μπόρεσαν να φθάσουν το βαθμό αυτονομίας των ορεινών χωριών.

Ποιοι ήταν οι χαρακτηριστικοί δεσμοί των κατοίκων των μικρών κλειστών κοινοτήτων; Η ελληνική βιβλιογραφία έχει τεκμηριώσει τις στενές σχέσεις στη μικρή κοινότητα - δηλαδή, με τα μέλη της εκτεταμένης οικογένειας, με φιλικές οικογένειες, με τους "δικούς μας ανθρώπους", που συνδέονται συνήθως με δεσμούς, όπως ο γάμος, η βάπτισμα των παιδιών, κ.ά., δημιουργώντας έτσι πλέγματα αμοιβαίων υποχρεώσεων που έδεναν τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας σε στιγμές ανάγκης και για την εξυπηρέτηση κοινών συμφερόντων.

Η αλληλεξάρτηση των μελών της κοινότητας δημιούργησε αλληλεγγύη μεταξύ τους για την αντιμετώπιση των κινδύνων που προέρχονται εκτός της κοινότητας.

Όταν, ωστόσο, επρόκειτο για διενέξεις μεταξύ διαφορετικών κοινοτήτων που είχαν ως αιτία την καταπάτηση ορίων και που θα είχαν στη συνέχεια φορολογικές διαστάσεις, η κοινότητα κάποιες φορές κατέφευγε ενδεχομένως στα τουρκικά δικαστήρια

Οι διενέξεις που αφορούσαν την ίδια την κοινότητα λύνονταν, αντίθετα, μέσα στην κοινότητα και ποτέ στα τουρκικά δικαστήρια επειδή το μέλος της κοινότητας συμμορφωνόταν αναγκαστικά με τις αποφάσεις των δημογερόντων. Το να μην ακολουθήσει κάποιος τις αποφάσεις της κοινότητας θα είχε καταστροφικές συνέπειες για την οικογένεια του.

Από την άλλη μεριά είναι φυσικό ότι κάτω από συνθήκες συνεχούς εξωκοινοτικής απειλής, αβεβαιότητας, άγχους για τον ετήσιο καταλογισμό του φόρου και τον καταμερισμό του από τους δημογέροντες, θα υπήρχαν προστριβές ανάμεσα σε οικογένειες.

Η οικογένεια

Πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες θεωρούν ότι συνέπεια αυτών των μεταβολών σε κοινωνικούς, εκπαιδευτικούς, πολιτικούς θεσμούς είναι η αλλαγή της δομής της οικογένειας από την εκτεταμένη στην πυρηνική. Το επόμενο μέρος περιγράφει ερευνητικά δεδομένα, όσον αφορά το θέμα αυτό.

ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Οικογενειακές αξίες

Έχουμε κάνει γίνει πολλές έρευνες για τις οικογενειακές αξίες στην Ελλάδα³. Οι αξίες αυτές αφορούν την παραδοσιακή ελληνική αγροτική εκτεταμένη οικογένεια.

Ένα σημαντικό εύρημα είναι ότι σε όλες τις έρευνες που έγιναν σε διαφορετικά μέρη της Ελλάδας και συμμετείχαν παιδιά, έφηβοι, φοιτητές, δάσκαλοι, μητέρες και πατέρες, μετανάστες κ.ά., οι οικογενειακές αξίες που αναφέρονται στους *Ιεραρχικούς ρόλους του πατέρα και της μητέρας* απορρίπτονται από όλες τις ηλικίες (βλέπε Σχήμα 1).

Οι αξίες αυτές είναι

- *Ο πατέρας ...πρέπει να είναι ο αρχηγός της οικογένειας,*
- *...να κουμαντάρει τα χρήματα του σπιτιού,*
- *...να είναι ο χρηματοδότης,*

³ Βλέπε Γεώργας 1997, 1999α, 1999β, 1999γ, 2000· Γεώργας, Γκαρή, Χριστακοπούλου, Μυλωνάς, και Παπαλόη, 1998· Γιώτσα, 1999· Georgas, 1989, 1991, 1993, 1999α· Georgas, Berry, Shaw, Christakopoulou, & Mylonas, 1996· Μπαφίτη, 2000· Παναγιωτοπούλου, 1999· Παπαδήμου, 1999, 2002).

- ...να δίνει προίκα στην κόρη του,
- Η μητέρα πρέπει να ζει για τα παιδιά της,
- ...να δέχεται τις αποφάσεις του πατέρα,
- ...να συμφωνεί με τη γνώμη του πατέρα,
- ...να ψηφίζει όπως ο πατέρας,
- Η θέση της μητέρας είναι στο σπίτι.

Βρέθηκε ειδικότερα ότι οι έφηβοι και οι φοιτητές –ιδιαίτερα οι γυναίκες συγκριτικά με τους άνδρες– απορρίπτουν σε μεγαλύτερο βαθμό τις αξίες που είναι συνδεδεμένες με τον πατριαρχικό ρόλο και τη δύναμη του πατέρα. Οι μητέρες, παρόλο που δεν τις απορρίπτουν, δεν συμφωνούν τόσο με τις αξίες αυτές όσο οι πατέρες. Επίσης, οι κάτοικοι της Αθήνας διαφωνούν περισσότερο με τις αξίες αυτές, σε σύγκριση με τους κατοίκους μικρών πόλεων στην επαρχία.

Η δεύτερη ενότητα αξιών είναι: *θετικές οικογενειακές σχέσεις και φιλότιμο*, με αξίες όπως,

- οι γονείς δεν πρέπει να μαλώνουν μπροστά στα παιδιά τους,
- ...πρέπει να μαθαίνουν στα παιδιά να φέρονται σωστά,
- πρέπει να είμαστε φιλότιμοι,
- τα προβλήματα της οικογένειας λύνονται μέσα στην οικογένεια,
- η μητέρα πρέπει να είναι σύμβουλος,
- η μόρφωση και επαγγελματική κατάρτιση είναι καλύτερη προίκα για τη γυναίκα.

Η τρίτη ενότητα οικογενειακών αξιών ονομάστηκε, *υποχρεώσεις παιδιών προς οικογένεια και συγγενείς* με αξίες όπως:

- τα παιδιά έχουν την υποχρέωση να φροντίσουν τους γονείς όταν γεράσουν,
- ...να δουλεύουν για να βοηθούν την οικογένεια,
- ..να βοηθούν στις δουλειές του σπιτιού,
- ...να σέβονται τους παππούδες,
- ...να διατηρούν καλές σχέσεις με συγγενείς.

Αντίθετα με την ενότητα *Ιεραρχικοί ρόλοι του πατέρα και της μητέρας*, οι αξίες που αναφέρονται σε *Θετικές οικογενειακές σχέσεις* και στο *φιλότιμο* όπως και σε *Υποχρεώσεις παιδιών προς οικογένεια και συγγενείς*, δεν απορρίφθηκαν από εφήβους και φοιτητές, αλλά αντίθετα, οι νέοι συμφώνησαν με τις αξίες αυτές.

Το ενδιαφέρον εύρημα είναι ότι, στους *Ιεραρχικούς ρόλους του πατέρα και της μητέρας* καμία ηλικιακή ομάδα δεν συμφώνησε με τον πατριαρχικό ρόλο του πατέρα, ενώ οι αξίες που αφορούν στις *Ευθύνες των γονέων προς τα παιδιά*, καθώς και στις *Υποχρεώσεις παιδιών προς την οικογένεια και τους συγγενείς*, φάνηκαν σαφώς να υιοθετούνται από εφήβους και φοιτητές.

Καταλήγουμε, λοιπόν, στο συμπέρασμα, ότι στην Ελλάδα οι έφηβοι και οι φοιτητές δεν απορρίπτουν όλες τις παραδοσιακές αξίες της εκτεταμένης οικογένειας, αλλά μόνον αυτές που έχουν σχέση με την αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων του πατέρα και της μητέρας, με τον απόλυτο έλεγχο των οικονομικών του σπιτιού από τον άνδρα/πατέρα, τον αυταρχικό ρόλο του πατέρα και την υποδεέστερη θέση της μητέρας. Απορρίπτονται, δηλαδή, οι οικογενειακές αξίες οι οποίες σχετίζονται με την *κοινωνική δύναμη* στην οικογένεια, δηλαδή, με την νόμιμη εξουσία του πατέρα-άνδρα σε αγροτικές κοινωνίες να ελέγχει απόλυτα τη μητέρα-γυναίκα. Επομένως, τα ευρήματα των ερευνών μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι σύγχρονοι έφηβοι και νέοι συμφωνούν, τόσο στην Αθήνα όσο και στην επαρχία, με παραδοσιακές αξίες της εκτεταμένης αγροτικής οικογένειας σχετικές με αλληλοβοήθεια, με σεβασμό, με υποχρεώσεις προς γονείς και συγγενείς, κ.ά. Η διαπίστωση αυτή δείχνει ότι υπάρχει συναισθηματική συνοχή ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας καθώς και ότι η ελληνική οικογένεια εξελίσσεται σε ένα θεσμό που ίσως καλύπτει όλο και περισσότερο συναισθηματικές και πρακτικές ανάγκες των μελών της, στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας που από το '60 και μετά εξελίσσεται με ταχείς ρυθμούς.

Οικογενειακά δίκτυα

Μια σειρά ερευνών μας στην Ελλάδα μελέτησε στοιχεία του οικογενειακού δικτύου, δηλαδή, πόσο κοντά μένουν οι οικογένειες από τους συγγενείς, πόσο συχνά τους επισκέπτονται και πόσο συχνά τους τηλεφωνούν.

Πόσο κοντά μένουν οι οικογένειες από τους συγγενείς

Στην ερώτηση στις έρευνες, *πόσο κοντά κατοικούν τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας με συγγενείς*, ρωτήθηκαν κάτοικοι της Αθήνας, του Πειραιά και των προαστίων, κάτοικοι πόλεων με πληθυσμό άνω των 10000 κατοίκων και κάτοικοι χωριών με πληθυσμό κάτω των 10000 κατοίκων.

Ένα συμπέρασμα λοιπόν, από τις έρευνες αυτές είναι ότι ένα σημαντικό ποσοστό των οικογενειών στη Αθήνα κατοικούν σε διπλανούς χώρους ή σπίτια, όπως συμβαίνει και στο χωριό. Στην Αθήνα, οικογένειες που φαινομενικά παρουσιάζονται ως πυρηνικές (διότι κατοικούν στο διαμέρισμα μόνον ο πατέρας, η μητέρα και τα ανήλικα παιδιά) έχουν σε διπλανό διαμέρισμα ή σε διπλανό σπίτι ή στην ίδια γειτονιά στενούς συγγενείς, δηλαδή, παππούδες, θείους, ξαδέλφια, πεθερικά, κ.ά.. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι και χωροταξικά η ελληνική οικογένεια διατηρεί πολλά από τα παραδοσιακά της στοιχεία.

Επισκέψεις σε συγγενείς

Ένα άλλο ζήτημα αφορά πόσο συχνά τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας επισκέπτονται τους παππούδες, τους θείους και θείες και τα ξαδέλφια, δηλαδή, κάθε μέρα, μία, δύο φορές την εβδομάδα, ή κάθε 15 μέρες. Φαίνεται ότι τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας στην Αθήνα, επισκέπτονται συχνά τους συγγενείς στην Αθήνα και ότι η πυρηνική οικογένεια δεν είναι τόσο απομονωμένη, όπως έχουν προβλέψει ορισμένοι κοινωνιολόγοι και ψυχολόγοι στο παρελθόν.

Πόσο συχνά τηλεφωνούν στους συγγενείς

Μια άλλη ένδειξη της συχνότητας επικοινωνίας με συγγενείς σε απόσταση είναι η συχνότητα τηλεφωνικής επικοινωνίας. Η γενική εικόνα για την τηλεφωνική επικοινωνία των μελών της πυρηνικής οικογένειας με συγγενείς στην Αθήνα δείχνει ότι τα άτομα διατηρούν συχνή επαφή με τους συγγενείς τους και δεν είναι απομονωμένοι, αλλά ζουν μέσα σε κάποιο δίκτυο ανθρώπων, επικοινωνούν τακτικά μαζί τους, τους επισκέπτονται, και τους παρέχουν βοήθεια ή δέχονται την υποστήριξή τους σε ώρες ανάγκης.

Συμπεράσματα για τα οικογενειακά δίκτυα

Ένα συμπέρασμα, λοιπόν, από τις παραπάνω έρευνες είναι ότι έχει διατηρηθεί στην Αθήνα, με κάποια μορφή, ο παραδοσιακός τρόπος διαμονής της εκτεταμένης οικογένειας στο χωριό, με το να κατοικούν οι στενοί συγγενείς σε διπλανά διαμερίσματα και κατοικίες ή στην ίδια συνοικία και να επικοινωνούν τηλεφωνικά και να επισκέπτονται ο ένας τον άλλο συχνά. Το συμπέρασμα αυτό υποστηρίζεται, επίσης, από το γνωστό σε όλους φαινόμενο της μαζικής οικογενειακής μετάβασης στο χωριό, στις μεγάλες εορτές και το καλοκαίρι. Έχουμε δηλαδή, όσον αφορά στη δομή και σε κάποιες διαστάσεις της λειτουργίας της ελληνικής οικογένειας, μια μεταφορά του σχήματος της εκτεταμένης αγροτικής οικογένειας από το χωριό στο Αθηναϊκό διαμέρισμα, τουλάχιστον στο επίπεδο των στενών σχέσεων ανάμεσα στους συγγενείς. Μπορούμε, επομένως, να μιλήσουμε για ένα σχήμα *εκτεταμένης αστικής οικογένειας* στην Αθήνα.

Πόσο έχει αλλάξει η ελληνική οικογένεια;

Στο ερώτημα, επομένως, πόσο έχει αλλάξει η ελληνική οικογένεια, η απάντηση είναι ότι σαφώς έχουν αλλάξει ορισμένα πράγματα από την παραδοσιακή αγροτική οικογένεια. Ως προς τις ψυχολογικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας και τους συγγενείς, οι αλλαγές δεν είναι τόσο μεγάλες. Μπορούμε να μιλήσουμε για ένα σχήμα της «εκτεταμένης αστικής οικογένειας», δηλαδή, το σχήμα της παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας έχει αλλάξει λίγο στην Αθήνα και στις μεγάλες πόλεις, αλλά, ψυχολογικές λειτουργίες που αφορούν τις σχέσεις με συγγενείς δεν έχουν αλλάξει τόσο πολύ. Υπάρχουν περισσότερες οικογένειες με χωριστά νοικοκυριά. Οι ρόλοι της γυναίκας έχουν αλλάξει. Η μητέρα εργάζεται. Περισσότερες γυναίκες φοιτούν στα πανεπιστήμια από ό,τι άνδρες. Η δύναμη της γυναίκας στην οικογένεια έχει αυξηθεί, αποτέλεσμα της οικονομικής της προσφοράς στην οικογένεια, της αλλαγής των νόμων όσον αφορά στο οικογενειακό δίκαιο και άλλων αλλαγών. Η σημασία του θεσμού της οικογένειας για τους Έλληνες βρίσκεται, επομένως, σε υψηλό επίπεδο.

Επομένως, σημαντικές οικογενειακές αξίες, όπως είναι οι σχέσεις στην οικογένεια και οι υποχρεώσεις των παιδιών προς την οικογένεια και τους συγγενείς, εξακολουθούν να έχουν ισχύ ακόμη και στη νεότερη γενιά. Οι πυρηνικές οικογένειες κατοικούν κοντά στα άλλα μέλη της οικογένειας, επισκέπτονται συχνά τους συγγενείς και έχουν συχνή τηλεφωνική επαφή μαζί τους, στην Αθήνα και στην επαρχία, διατηρώντας έτσι στενές σχέσεις και ισχυρούς δεσμούς που μοιάζουν με αυτούς της εκτεταμένης οικογένειας.

ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΜΕ ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ

Ποιες είναι οι ομοιότητες της ελληνικής οικογένειας με άλλες χώρες και αντίστροφα, πόσο μοναδική είναι η δομή και η λειτουργία της ελληνικής οικογένειας; Η μελέτη της δομής και της λειτουργίας της οικογένειας σε μία μόνον χώρα, αποκαλύπτει ενδιαφέροντα στοιχεία για την οικογένεια. Ερευνητικά δεδομένα από μία μόνο χώρα, ωστόσο, αν δεν υπάρχει κάποιο μέτρο σύγκρισης, συνήθως οδηγούν σε μονόπλευρα συμπεράσματα. Θα ήταν χρήσιμο να εξετάσουμε τις ομοιότητες της ελληνικής οικογένειας με άλλες χώρες. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η σύγκριση των ευρημάτων μας με ευρήματα από άλλες χώρες αποτελεί ένα διεθνή συγκριτικό δείκτη για το πόσο έχουν μεταβληθεί η δομή και η λειτουργία και, επίσης, οι ψυχολογικές διαστάσεις της ελληνικής οικογένειας κοινωνίας.

Δημογραφικά στοιχεία

Μερικά δημογραφικά στοιχεία που σχετίζονται με αλλαγές της οικογένειας δίνουν κάποιες πληροφορίες για την ελληνική οικογένεια συγκριτικά με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι δημοσκοπήσεις δείχνουν ότι η Ελλάδα ανήκει στις χώρες εκείνες της Ε.Ε. με τις μικρότερες αλλαγές στην οικογένεια. Και αυτό φαίνεται να ισχύει με βάση τα συγκριτικά δημογραφικά αυτά στοιχεία και για άλλες χώρες, όπως η Πορτογαλία και η Ισπανία. Εκτός από τη μονογονεϊκή οικογένεια που αποτελεί ένδειξη μικρών αλλαγών μέσω των χαρακτηριστικών της, φαίνεται ότι και σε άλλα εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα, όπως οι οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας, οι αλλαγές που παρατηρούνται είναι μικρές ή περιορισμένες. Ενώ, δηλαδή, θα περίμενε κανείς να αλλάζουν στην οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας οι σχέσεις των μελών της με τους συγγενείς και γενικότερα με την ευρύτερη οικογένεια, εντούτοις παρατηρείται διατήρηση στενών σχέσεων με τους συγγενείς.

Ο μετασχηματισμός της οικογένειας: Μια διαπολιτισμική μελέτη σε 27 χώρες.

Σε πρόσφατη έρευνα⁴, το κύριο ερώτημα ήταν οι ενδεχόμενες διαφορές και ομοιότητες της οικογένειας σε χώρες από τις έξι ηπείρους. Παρουσιάζονται ορισμένα ευρήματα από ερευνητικό πρόγραμμα με 5,482 φοιτητές από 27 χώρες⁵: Βόρεια Αμερική (Καναδάς, ΗΠΑ), Κεντρική Αμερική (Μεξικό), Νότια Αμερική (Βραζιλία, Χιλή), Βόρεια Ευρώπη (Βρετανία, Ολλανδία, Γερμανία, Γαλλία), Νότια Ευρώπη (Ελλάδα, Κύπρος, Βουλγαρία, Ισπανία, Τουρκία), Ανατολική Ευρώπη (Ουκρανία, Γεωργία), Ανατολική Αφρική (Σαουδική Αραβία), Βόρεια Αφρική (Αλγερία), Κεντρική Αφρική (Γκάνα, Νιγηρία), Νότια Αφρική (Μποτσουάνα, Νότια Αφρική), Δυτική Ασία (Ιράν), Νότια Ασία (Πακιστάν, Ινδία), Ανατολική Ασία (Μογγολία, Κορέα, Κίνα, Ιαπωνία) και Ωκεανία (Ινδονησία). Ορισμένοι μετανάστες στην Ελλάδα θα ενδιαφερθούν για τα ευρήματα της χώρας τους.

Ποιες είναι οι διαφορές ανάμεσα στις χώρες;

Η επιρροή του οικονομικού-κοινωνικού επίπεδο της χώρας σε οικογενειακά στοιχεία. Το οικονομικό-κοινωνικό επίπεδο της χώρας ήταν το σημαντικότερο οικολογικό-κοινωνικό στοιχείο που

⁴ Georgas, J., Berry, J. W., van de Vijver, F. J. R., Kagitcibasi, C., & Poortinga, Y. H. (2006). (Eds.), *Families across cultures: A 30-nation psychological study*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁵ Ο αριθμός των χωρών με δεδομένα είναι 27. Δεν υπάρχουν δεδομένα από 3 χώρες (Μογγολία, Μποτσουάνα και Νότια Αφρική.)

διαφοροποιεί τις χώρες σε ορισμένα στοιχεία των οικογενειακών δικτύων, με ορισμένους οικογενειακούς ρόλους και με ορισμένες ψυχολογικές μεταβλητές.

- Οι πιο πλούσιες χώρες ήταν: ΗΠΑ, Καναδάς, Βρετανία, Ολλανδία, Γερμανία, Γαλλία, Ισπανία, Ιαπωνία Κορέα και Κίνα (Χόνγκ Κόνγκ).
- Η δεύτερη ομάδα ήταν: Σαουδική Αραβία, Ελλάδα, Κύπρος, Βουλγαρία, Τουρκία, Μεξικό, Βραζιλία, Χιλή, Ουκρανία και Γεωργία.
- Η Τρίτη ομάδα των φτωχότερων χωρών ήταν Αλγερία, Γκάνα, Νιγηρία, Ιράν, Πακιστάν, Ινδία και Ινδονησία.

Το σημαντικότερο ψυχολογικό στοιχείο που διακρίνει ανάμεσα στο οικονομικό-κοινωνικό επίπεδο των χωρών είναι οι οικογενειακές αξίες, *Ιεραρχικοί ρόλοι του πατέρα και της μητέρας*. Το Σχήμα 2 απεικονίζει τους μέσους όρους των 27 χωρών αναφορικά με τις αξίες αυτές. Οι φτωχότερες χώρες, οι οποίες είναι ακόμη κυρίως αγροτικές οικονομίες, συμφωνούν πάρα πολύ με τις οικογενειακές αξίες στις οποίες ο πατέρας είναι αυταρχικός, ελέγχει την οικονομική και κοινωνική δύναμη της οικογένειας και η μητέρα απλώς φροντίζει τα παιδιά και το σπίτι και ακολουθεί τις αποφάσεις του πατέρα. Οι πλουσιότερες χώρες, με εξαίρεση την Κορέα, το Χονγκ Κονγκ και την Ιαπωνία, διαφωνούν πάρα πολύ με τις οικογενειακές αξίες αυτές, στις οποίες ο πατέρας είναι αυταρχικός και έχει όλοι την κοινωνική δύναμη. Η εξαίρεση αυτή είναι πολύ σημαντική και θα σχολιαστεί παρακάτω. Η θέση της Ελλάδας για τις αξίες αυτές βρίσκεται στη μέση των χωρών της έρευνας.

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι η διαφορά ανάμεσα στο οικονομικό-κοινωνικό επίπεδο των χωρών για τις αξίες *Σχέσεις με συγγενείς και την οικογένεια*⁶ σε σύγκριση με τις αξίες *Ιεραρχικοί ρόλοι του πατέρα και της μητέρας* δεν είναι τόσο μεγάλες. Οι φτωχότερες χώρες συμφωνούν περισσότερο με τις αξίες αυτές απ' ό,τι οι πλουσιότερες χώρες, αλλά σε πιο μέτριο επίπεδο. Εξετάζοντας, επίσης, τους μέσους όρους των δύο αξιών σε όλες τις χώρες (βλ. Σχήμα 2) είναι φανερή η συμφωνία όλων των χωρών με τις αξίες *Σχέσεις με συγγενείς και την οικογένεια*, σε αντίθεση με τη διαφωνία των πιο οικονομικά αναπτυγμένων χωρών με τις αξίες *Ιεραρχικοί ρόλοι των γονέων*. Τα ευρήματα αυτά είναι αντίστοιχα με όσο βρέθηκαν στην Ελλάδα και συζητήθηκε προηγουμένως. Υπάρχει έντονη διαφωνία, δηλαδή, με αξίες που αφορούν στους αυταρχικούς ρόλους του πατέρα. Από την άλλη μεριά, συμφωνούν με αξίες για τις ψυχολογικές σχέσεις με τα μέλη της οικογένειας και με τους συγγενείς. Πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι η Έλληνας, όσον αφορά στις αξίες αυτές, πάλι βρίσκονται στη μέση, μεταξύ των χωρών.

Το Σχήμα 3 απεικονίζει τους μέσους όρους των τριών οικονομικών επιπέδων (υψηλό, μεσαίο, χαμηλό) των 27 χωρών αναφορικά με τους οικογενειακούς ρόλους του πατέρα και το Σχήμα 4 τα ίδια για την μητέρα. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην διαπολιτισμική έρευνα μας, οι *εκτελεστικοί* ρόλοι του πατέρα και της μητέρας χωρίζονται σε δύο τύπους, *οικονομικοί* ρόλοι και *φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού*.

Όπως φαίνεται από τα δύο σχήματα αυτά, υπάρχουν διαφορές στους *εκφραστικούς* ρόλους του πατέρα και της μητέρας ανάμεσα σε οικονομικά αναπτυγμένες και μη αναπτυγμένες χώρες, αλλά οι αλλαγές αυτές δεν είναι μεγάλες. Οι εκφραστικοί ρόλοι αναφέρονται σε ψυχολογικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Οι εκφραστικοί ρόλοι της μητέρας, π.χ.

- *παρέχει συναισθηματική στήριξη,*
- *κρατάει ενωμένη την οικογένεια,*
- *φροντίζει για καλό και ευχάριστο κλίμα στην οικογένεια,*
- *συμβάλλει στη διατήρηση των οικογενειακών σχέσεων,*
- *συμπαράστέκεται στους παππούδες,*

διαφέρουν μόνο λίγο αντίστοιχα με το οικονομικό-κοινωνικό επίπεδο της χώρας. Οι εκφραστικοί ρόλοι του πατέρα διαφέρουν κάπως αντίστοιχα με το οικονομικό-κοινωνικό επίπεδο της χώρας. Τέλος, σημειώνεται ότι οι εκφραστικοί ρόλοι της Ελληνίδας μητέρας και του Έλληνα πατέρα είναι στο μεσαίο προς το ανώτερο επίπεδο, σε σχέση με τις άλλες χώρες.

Οι *οικονομικοί* ρόλοι του πατέρα, π.χ.

- *συμβάλλει οικονομικά με την εργασία του,*

⁶ Οι αξίες *Σχέσεις με συγγενείς και την οικογένεια* στην έρευνα αυτή αποτελεί συνδυασμός των δύο ομάδων αξιών που περιγράφονται για την Ελλάδα.

- *δίνει χαρτζηλίκι στα παιδιά,*
- *στηρίζει οικονομικά τα παιδιά στο επαγγελματικό τους ξεκίνημα,*
- *κάνει τα ψώνια,*
- *πληρώνει λογαριασμούς,*

στις χώρες με χαμηλό και μεσαίο οικονομικό επίπεδο είναι πιο ψηλοί απ' ό,τι στις πλουσιότερες χώρες. Το επίπεδο των οικονομικών ρόλων της μητέρας είναι περίπου ίδιο σε όλες τις χώρες. Υπάρχει, ωστόσο, μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση ανάμεσα στις γυναίκες και τους άνδρες όσον αφορά στους οικονομικούς ρόλους. Οι πατέρες ασκούν περισσότερο τους οικονομικούς ρόλους απ' ό,τι οι μητέρες σε χώρες με χαμηλό και μεσαίο οικονομικό επίπεδο, ενώ το επίπεδο του πατέρα και της μητέρας είναι περίπου το ίδιο σε πλούσιες χώρες. Το εύρημα αυτό είναι μια ένδειξη της αυξανόμενης οικονομικής και κοινωνικής δύναμης της μητέρας, η οποία βασίζεται στο ότι εργάζεται και προσφέρει οικονομικά στην οικογένεια πλέον. Εξυπακούεται ότι η αυξημένη οικονομική προσφορά της εργαζόμενης μητέρας έχει ως συνέπεια τη μείωση της οικονομικής δύναμης, της κοινωνικής εξουσίας και της αυταρχικής συμπεριφοράς του πατέρα σε χώρες με ψηλό οικονομικό-κοινωνικό επίπεδο.

Ως προς τα *οικογενειακά δίκτυα*, βρέθηκε ότι η γεωγραφική απόσταση μεταξύ της πυρηνικής οικογένειας και των συγγενών είναι μακρύτερη σε πλούσιες χώρες απ' ό,τι σε μεσαία και χαμηλά οικονομικές χώρες. Από την άλλη μεριά, σε χώρες με *μεσαίο* οικονομικό-κοινωνικό επίπεδο, τα μέλη της οικογένειας επισκέπτονται και τηλεφωνούν τους συγγενείς συχνότερα από χώρες με υψηλό και χαμηλό οικονομικό επίπεδο. Πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι οι Κύπριοι έχουν το πρωτείο ανάμεσα στις χώρες για τις συχνότερες επισκέψεις και οι Έλληνες είναι, επίσης, από τις πρώτες χώρες εδώ. Ίσως θα ήταν προβλέψιμο ότι οι Κύπριοι και οι Έλληνες είναι πρώτοι και δεύτεροι αντίστοιχα ως προς τη συχνότητα των τηλεφωνημάτων με οικογένεια και συγγενείς.

Η επιρροή του θρησκευάτος της χώρας σε οικογενειακά στοιχεία

Το κυρίαρχο θρήσκευμα της χώρας επηρεάζει τους οικογενειακούς ρόλους, τα οικογενειακά δίκτυα και ψυχολογικά στοιχεία, όμως, όχι τόσο όσο τα οικονομικά-κοινωνικά στοιχεία. Τα κύρια ευρήματα, με βάση τις θρησκείες Ορθόδοξοι Χριστιανοί, Καθολικοί, Προτεστάντες, και Μουσουλμάνοι είναι τα εξής. Τους υψηλότερους μέσους όρους στους *εκφραστικούς* ρόλους είχαν οι Μουσουλμάνοι μητέρες και πατέρες και ακολουθούν με φθίνουσα πρόοδο οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί, οι Προτεστάντες και οι Καθολικοί. Τους υψηλότερους μέσους όρους στους *οικονομικούς* ρόλους είχαν οι Μουσουλμάνοι πατέρες και ακολουθούν πάλι με φθίνουσα πρόοδο οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί, οι Προτεστάντες και οι Καθολικοί. Οι Ορθόδοξες Χριστιανές μητέρες είχαν τους υψηλότερους μέσους όρους στους οικογενειακούς ρόλους *φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών* και οι Μουσουλμάνες μητέρες τους *χαμηλότερους*. Οι Ορθόδοξοι επισκέπτονται και τηλεφωνούν στην οικογένεια και στους συγγενείς περισσότερο από τις άλλες θρησκείες.

Ποιες είναι οι ομοιότητες ανάμεσα στις χώρες;

Το ερώτημα, «Ποιες είναι οι ομοιότητες σε οικογενειακά δίκτυα, οικογενειακούς ρόλους και ψυχολογικά γνωρίσματα ανάμεσα σε χώρες;» προκαλεί άλλα ερωτήματα. Αν, δηλαδή, ορισμένα οικογενειακά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά είναι όμοια σε χώρες με διαφορετικό οικονομικό-κοινωνικό επίπεδο των χωρών, το επακόλουθο ενδέχεται να είναι ότι τα χαρακτηριστικά αυτά είναι πανανθρώπινα. Ας προχωρήσουμε, λοιπόν, στην περιγραφή των φαινομένων αυτών.

Η *συναισθηματική εγγύτητα* αναφέρεται στο πόσο κοντά αισθάνονται οι συμμετέχοντες στα μέλη της οικογένειας τους: πατέρας, μητέρα, αδέρφια, παππούδες-γιαγιάδες, θείοι/ες. Παρατηρείται αρχικά ότι η συναισθηματική επαφή ανάμεσα στα μέλη της πυρηνικής οικογένειας –στον πατέρα, την μητέρα και τα παιδιά– δεν διαφέρει ουσιαστικά σε όλες αυτές τις χώρες (Βλ. Σχήμα 5). Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το μέγεθος της συναισθηματικής εγγύτητας με τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας είναι όμοιο σε όλες τις χώρες- είναι, δηλαδή, καθολικό ψυχολογικό φαινόμενο. Ένα, ίσως, πιο εντυπωσιακό καθολικό φαινόμενο είναι ότι σε όλες τις χώρες αισθάνονται πιο κοντά στη μητέρα, στη συνέχεια στα αδέρφια και μετά στον πατέρα.

Κλείνουμε με την πρόβλεψη ότι, η λειτουργία της ελληνικής οικογένειας του μέλλοντος, θα μεταβάλλεται σταδιακά, αλλά ενδέχεται να διατηρήσει αρκετές από τις παραδοσιακές ιδιαιτερότητές

της. Άλλωστε, ο ίδιος ο κοινωνιολόγος Inkeles θεωρεί ότι παρόλο που η θεωρία του εκσυγχρονισμού είναι σύμφωνη με την πρόβλεψη της σύγκλισης των οικογενειακών τύπων της πυρηνικής οικογένειας στις οικονομικά αναπτυγμένες δυτικές χώρες, οι οικογενειακές σχέσεις σε άλλους πολιτισμούς είναι τόσο σύνθετες και συνδεδεμένες με την ιστορία και την παράδοση, ώστε να μην υποκύπτουν στη «νομοτελειακή» δυναμική του εκσυγχρονισμού όπως ισχύει στις δυτικές χώρες. Προσθέτει, επιπλέον, ότι ορισμένες μορφές συμπεριφοράς των μελών της οικογένειας είναι διαχρονικά σταθερές σε όλες τις χώρες, φαινόμενο το οποίο υποδεικνύει ότι ορισμένες ψυχολογικές ανάγκες του ανθρώπου, όπως για παράδειγμα, η ανάγκη για συντροφικότητα στις διαφυλικές σχέσεις, αντιστέκονται σε κοινωνικές αλλαγές.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας, παραθέτουμε τα κυριότερα συμπεράσματα του κεφαλαίου, επανερχόμενοι στα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή. Το πρώτο ερώτημα ήταν «Πόσο έχει αλλάξει η ελληνική οικογένεια σήμερα» Ως προς τη δομή της, ενώ η ελληνική οικογένεια μοιάζει φαινομενικά να αλλάζει με την αύξηση των πυρηνικών αυτόνομων νοικοκυριών, τίθεται το ερώτημα πόσο πραγματικές είναι οι αλλαγές αυτές, εφόσον οι παππούδες και οι συγγενείς κατοικούν σε κοντινή απόσταση και αλληλεπιδρούν συχνά, στηρίζουν και προσφέρουν βοήθεια προς τα παντρεμένα παιδιά τους. Ωστόσο, αυτή η εγγύτητα κατοικίας μπορεί να θεωρηθεί θετική, αφού η κάθε πυρηνική οικογένεια έχει από τη μια μεριά τον απαραίτητο ζωτικό χώρο για πιο αυτόνομη ύπαρξη, αλλά από την άλλη μεριά η κοντινή απόσταση επιτρέπει τη διατήρηση των σχέσεων με τον ευρύτερο συγγενικό κύκλο. Επίσης, παρατηρείται αύξηση των μονογονεϊκών, ανύπανδρων, διαζευγμένων οικογενειών, μικτών γάμων, κ.λπ. Από τη στιγμή όμως που περιβάλλει την οικογένεια ένας σθεναρός ακόμη συγγενικός κύκλος, υπάρχει η δυνατότητα οικονομικής ενίσχυσης και συναισθηματικής αναπλήρωσης, δηλαδή η οικογένεια δεν διαλύεται.

Ως προς τη λειτουργία της ελληνικής οικογένειας, διαπιστώνουμε ότι τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας διατηρούν σε υψηλό επίπεδο επαφές με συγγενείς, υιοθετούν τις αξίες που αφορούν στη συναισθηματική σχέση και στην φροντίδα –υλική, πρακτική και συναισθηματική– ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας και, επίσης, απορρίπτουν τις αξίες που αφορούν στην αυταρχική δύναμη του πατέρα, καθώς και στην ανισότητα και ακαμψία στις σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά. Αυτές οι λειτουργίες της οικογένειας, όχι μόνο δεν είναι ενδείξεις διάλυσης της ελληνικής οικογένειας, αλλά αντίθετως ενδείξεις εξέλιξης και ωρίμανσης προς ένα πιο ευέλικτο και επικοινωνιακό μοντέλο οικογένειας. Τελικά, μπορούμε να μιλήσουμε για ένα μεταβαλλόμενο σύστημα ελληνικής οικογένειας το οποίο δομικά μεν φαίνεται να μοιάζει με πυρηνική οικογένεια, λειτουργικά, όμως, εξακολουθεί να διατηρεί βασικά ψυχολογικά χαρακτηριστικά της εκτεταμένης οικογένειας. Για την επίδραση άλλων οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών, αρνητικού και θετικού χαρακτήρα στην ελληνική οικογένεια, είναι απαραίτητο να διερευνηθεί η οικογένεια περαιτέρω σε λειτουργικό επίπεδο: βαθμός και σχήματα επικοινωνίας, αποτελεσματικότητα στις σχέσεις επικοινωνίας μέσα στην οικογένεια, ανάληψη ρόλων, ανάγκες που προκύπτουν σε κάθε μέλος και το πώς τις διαπραγματεύεται, κ.λπ.

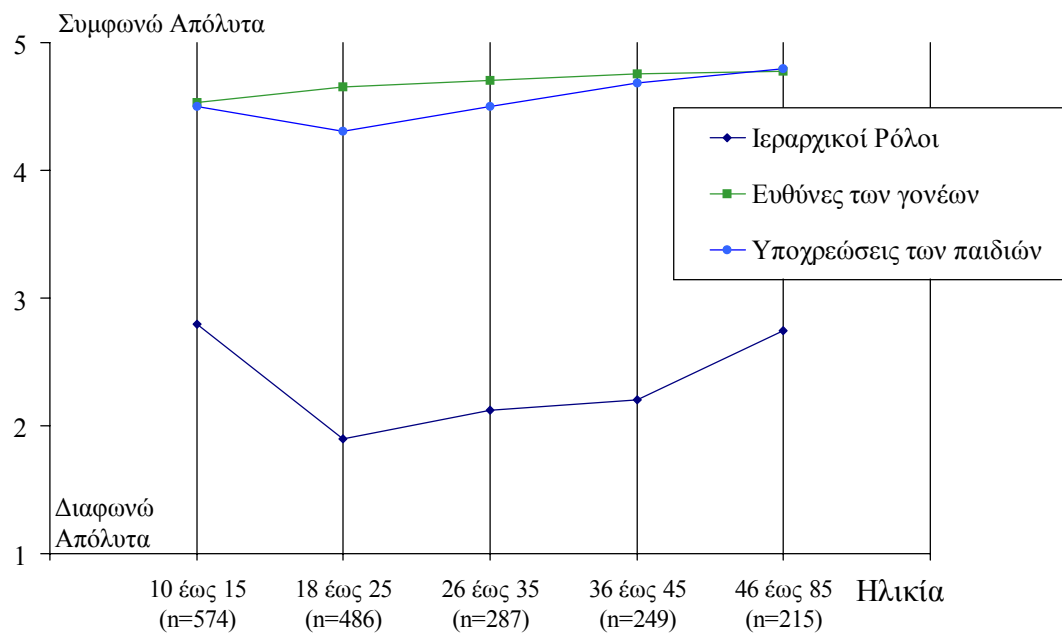
Στο δεύτερο ερώτημα «Ποιες είναι οι ομοιότητες της ελληνικής οικογένειας με άλλες χώρες και αντίστροφα, πόσο μοναδική είναι η δομή και η λειτουργία της ελληνικής οικογένειας», οι διαπολιτισμικές μας συγκρίσεις δείχνουν ότι, παρόλο που υπάρχουν μοναδικά ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία που συνδέονται με τη λειτουργία της ελληνικής οικογένειας, υπάρχουν επίσης ομοιότητες με σχήματα οικογένειας άλλων χωρών, ακόμη και Ασιατικών.

Είναι σαφές ότι η λειτουργία της ελληνικής οικογένειας του μέλλοντος θα μεταβάλλεται σταδιακά, στο βαθμό που οι κοινωνικοί θεσμοί προσαρμόζονται στη δυναμική των διεθνών πολιτικών, οικονομικών και άλλων εξελίξεων. Μία από τις βασικές αρχές της ψυχολογίας είναι η παραδοχή της ποικιλομορφίας –σε αντίθεση με την ομοιομορφία– της συμπεριφοράς και της προσωπικότητας, καθώς και άλλων ψυχολογικών φαινομένων. Πιστεύουμε ότι η ίδια δυναμική της ποικιλομορφίας ισχύει για την εξέλιξη και τη λειτουργία της οικογένειας σε οποιαδήποτε χώρα.

Βιβλιογραφία

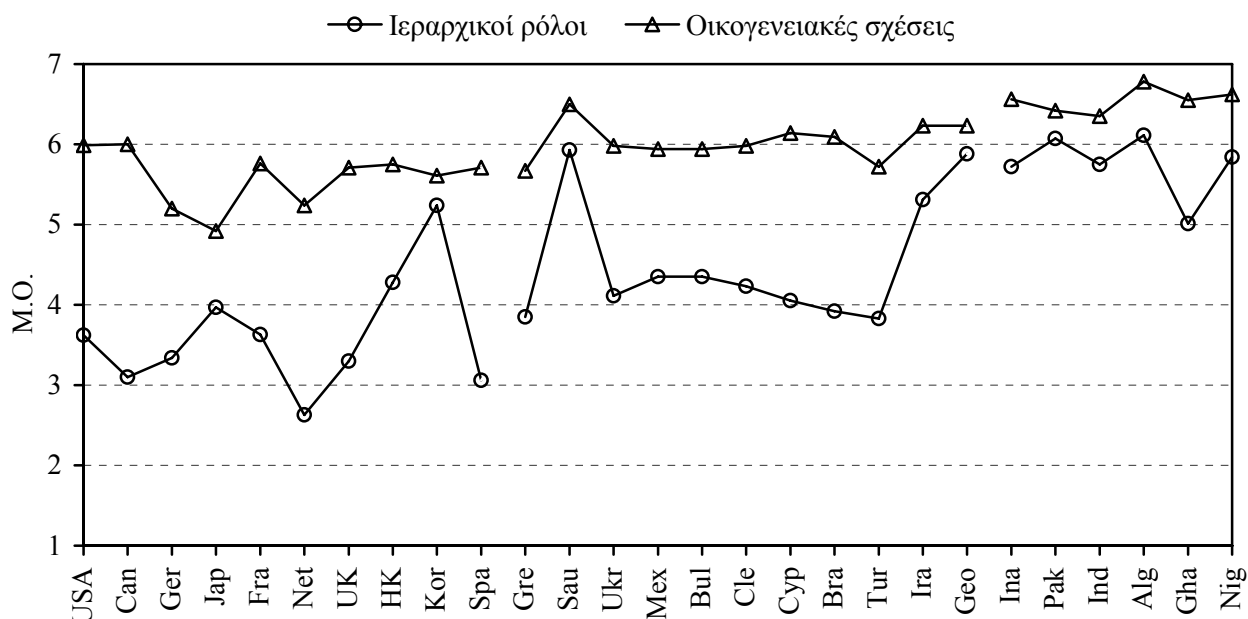
- Cassia, P. S. (1992). *The making of the modern Greek family*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Γεώργας Δ. (1986α). Οι οικογενειακές αξίες των φοιτητών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 61, 3-29.
- Γεώργας, Δ. (1986β). Οικολογική Ψυχολογία: Ελληνική Πραγματικότητα. *Νέα Παιδεία*, 39, 53-71 και 40, 49-65.
- Γεώργας, Δ. (1997). Ψυχολογικές και οικολογικές διαστάσεις στη δομή και λειτουργία της οικογένειας. Στο Γ. Τσιάντη (Επιμ.). *Βασική παιδοψυχιατρική*, τόμος Β' (σελ. 101-143). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Γεώργας, Δ. (1999α). Οικολογική θεώρηση στην κοινωνική ψυχολογία. Ειδικό τεύχος: Η Κοινωνική Ψυχολογία στην Ελλάδα, *Ψυχολογία*, 6, 111-123.
- Γεώργας, Δ. (1999β). Ψυχολογικές και οικολογικές διαστάσεις στη δομή και λειτουργία της οικογένειας. Στο Σ. Παπαστάμου, Σ. Κανελλάκη, Α. Μαντόγλου, Σ. Σαμαρτζή, Ν. Χρηστάκης. (Επιμ.) *Η ψυχολογία στο σταυροδρόμι των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας* (σελ. 401-424). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Γεώργας, Δ. (1999γ). Ψυχολογικές διαστάσεις της σύγχρονης οικογένειας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 98-99, 21-47.
- Γεώργας, Δ. (2000). Η ψυχοδυναμική της οικογένειας στην Ελλάδα: Ομοιότητες και διαφορές με άλλες χώρες. στο Α. Καλαντζή-Αζίζι και Η. Γ. Μπεζεβέγκη (Επιμ.). *Θέματα επιμόρφωσης/ευαισθητοποίησης στελεχών ψυχικής υγείας παιδιών και εφήβων* (σελ. 115-118). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γεώργας, Δ., Γκαρή, Α., Χριστακοπούλου, Σ., Μυλωνάς, Κ., & Παπαλόη, Β. (1998). Οικογενειακές σχέσεις των Ελλήνων φοιτητών στο παρόν και στο μέλλον. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 6, 167-187.
- Γεώργας, Δ., Γκαρή, Α., Μυλωνάς, Κ. (2004). Σχέσεις με συγγενείς στην ελληνική οικογένεια. Στο Λ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (Επιμ. Έκδ.), *Ζήτημα οικογενειακής πολιτικής: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις* (σελ. 189-225). Αθήνα: Gutenberg.
- Γιώτσα, Α. (1999). Ο προσωπικός χώρος και η γειτονιά: Διαπολιτιστική έρευνα σε γειτονίες της Γενεύης, της Αθήνας και της Κεφαλονιάς. Ειδικό τεύχος: Η Κοινωνική Ψυχολογία στην Ελλάδα, *Ψυχολογία*, 6, 124-136.
- Eurobarometer, no. 39.0/1993.
- European Observatory on National Family Policies (1995). *A synthesis of National Family Policies*.
- Eurostat (1995). *European Community Household Panel*. Luxembourg.
- Eurostat (1996). *Demographic Statistics*. Luxembourg.

- Hantrais, L. (Ed.) (2003). Cross-National Research Papers Improving policy responses and outcomes to socio-economic challenges: Changing family structures, policy and practice (IPROSEC). Sixth series. European Commission Framework Programme Five (HPSE-CT-1999-00031).
- Huntington, S. P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon & Schuster.
- Inkeles, A. (1998). *One world emerging?: Convergence and divergence in industrial societies*. Boulder, CO: Westview Press.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1999). Διαγενεακές σχέσεις στη σύγχρονη εποχή: Θεωρήσεις, τάσεις, πρακτικές. Συγκριτική επισκόπηση. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 49-76, 3-4.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (1976). *Η σύγχρονη Ελλάδα: Βασικά στοιχεία*. Αθήνα.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (1981). *Βασικά στοιχεία για την ελληνική οικογένεια*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (1985). *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα*. Αθήνα: Εστία.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (1989). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (1999). Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών. Πρόλογος. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 5-19, 3-4.
- Μουσούρου, Λ. Μ. & Στρατηγάκη, Μ. (2003). *Εκθέσεις αποτελεσμάτων της έρευνας στην Ελλάδα. IPROSEC – Ελλάδα*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Murdock, P. M. (1949). *Social structure*. New York: Free Press.
- Παπαδήμου, Δ. (1999). Κοινωνική και ψυχολογική ανάλυση της οικογένειας: Αποτελέσματα από μια πανελλήνια δημογραφική έρευνα. *Ψυχολογία*, 6, 165-173.
- Parsons, T. (1943). The kinship system of the contemporary United States. *American Anthropologist*, 45, 22-38.
- Parsons, T. (1949). The social structure of the family. Στο R. N. Anshen (Ed.) *The Family: Its functions and destiny* (pp. 173-201). Oxford: Harper.
- Popenoe, D. (1988). *Disturbing the next-Family changes and decline in modern societies*. New York: Aldine De Gruyter.
- Safilios-Rothschild, K. (1970). The study of family power structure: A review of 1960-69. *Journal of Marriage and the Family*, 32, 539-552.
- Segalen, M. (1996). *Sociologie de la famille* (4η έκδοση). Paris: Armand Colin.
- Τεπέρογλου, Α. (1999). Τα «οργισμένα νιάτα» του 2000. *Το Βήμα*, 7-11-1999.
- Τσαούσης, Δ. Γ. (1984). *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χατζηρήστου, Χ. Γ. (1999). *Ο χωρισμός των γονέων, το διαζύγιο και τα παιδιά*. Ελληνικά Γράμματα: Αθήνα.

Σχήμα 1. Μέσοι όροι για τους Ιεραρχικούς Ρόλους Πατέρα και Μητέρας, τις Ευθύνες των Γονέων προς τα Παιδιά, και τις Υποχρεώσεις των Παιδιών προς την Οικογένεια και τους Συγγενείς, κατά Ηλικιακή Ομάδα.

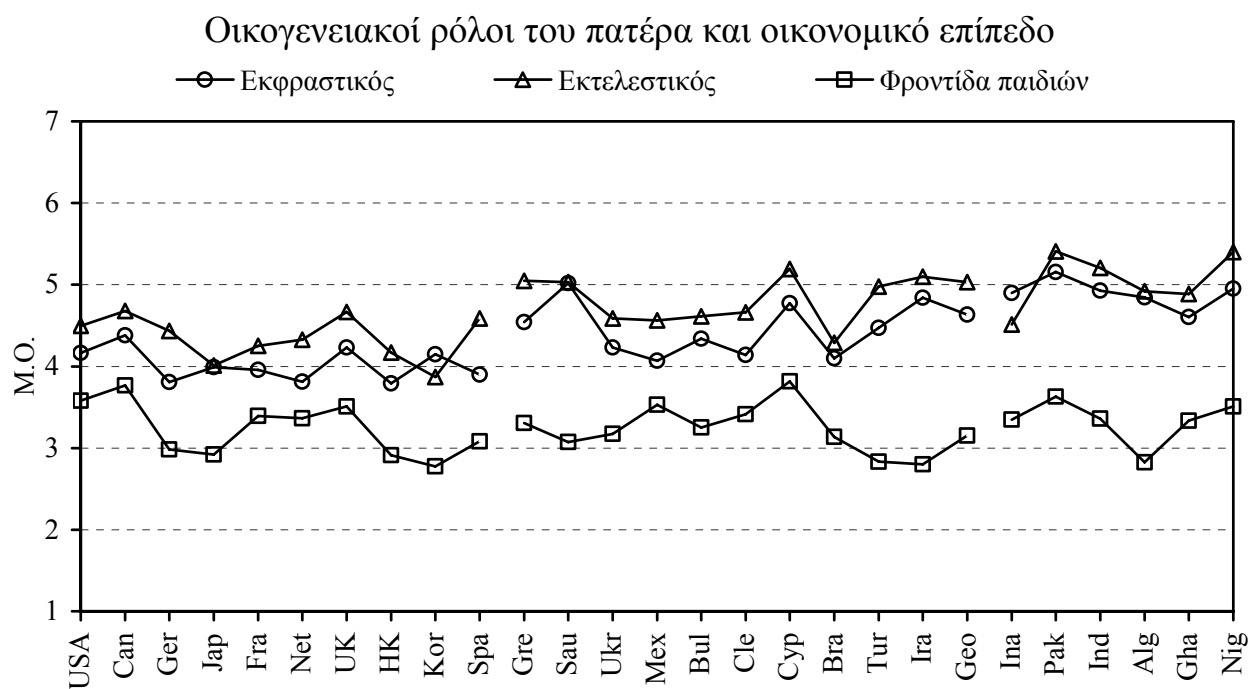
Οικογενειακές αξίες και οικονομικό επίπεδο

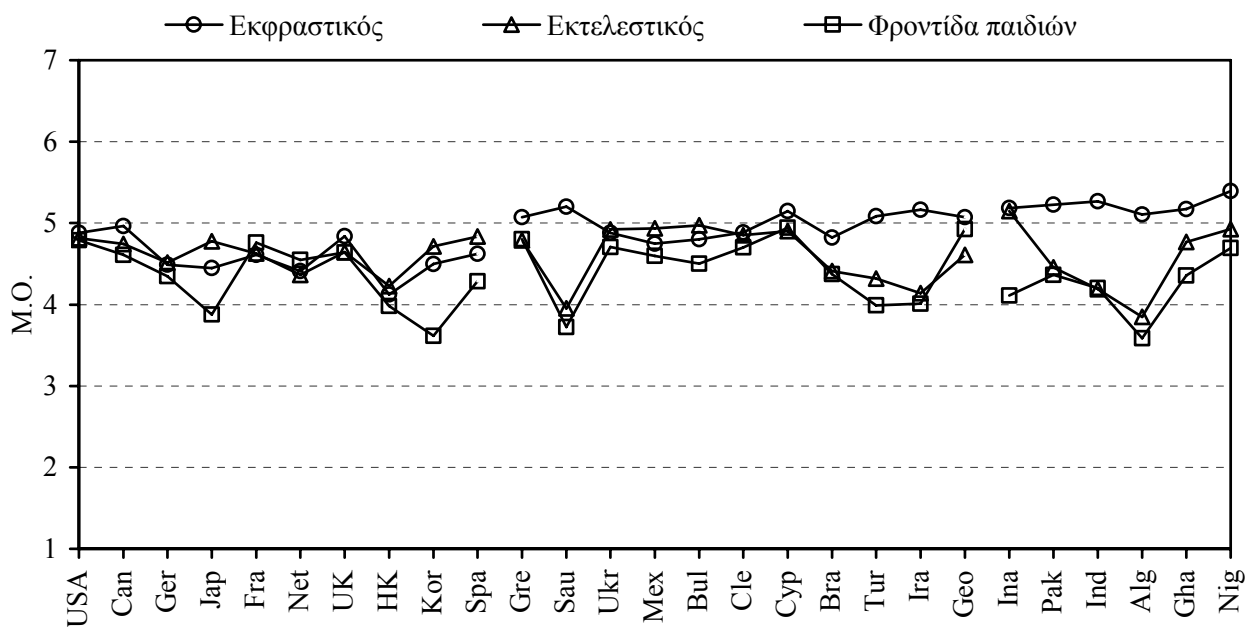
Σημείωση. Οι χώρες είναι διευθετημένες στον οριζόντιο άξονα ανάλογα με τον δείκτη ευμάρειας, σε φθίνουσα ακολουθία (οι ΗΠΑ είχαν τον υψηλότερο δείκτη ευμάρειας και η Νιγηρία είχε τον χαμηλότερο). Διακρίνονται τρεις συστάδες χωρών υψηλής, μέτριας και χαμηλής ευμάρειας, αντίστοιχα. Οι τιμές στον κάθετο άξονα αναφέρονται σε μέσους όρους με τη χρήση επταβάθμιας κλίμακας τύπου, όπου 1 σημαίνει «καθόλου/ποτέ» και 7 σημαίνει «πάρα πολύ/σχεδόν πάντα».

Συνομογραφίες χωρών: Alg = Αλγερία, Bra = Βραζιλία, Bul = Βουλγαρία, Can = Καναδάς, Cle = Χιλή, Cyp = Κύπρος, Fra = Γαλλία, Geo = Γεωργία, Ger = Γερμανία, Gha = Γκάνα, Gre = Ελλάδα, HK = Χόνγκ-Κονγκ, Ind = Ινδία, Ina = Ινδονησία, Ira = Ιράν, Jap = Ιαπωνία, Kor = Νότια Κορέα, Mex = Μεξικό, Net = Ολλανδία, Nig = Νιγηρία, Pak = Πακιστάν, Sau = Σαουδική Αραβία, Spa = Ισπανία, Tur = Τουρκία, UK = Μεγάλη Βρετανία, Ukr = Ουκρανία, USA = Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής.

Σχήμα 2.

Οικογενειακοί ρόλοι της μητέρας και οικονομικό επίπεδο

Συναισθηματικοί δεσμοί με την οικογένεια και οικονομικό επίπεδο

